

UMARXON VA MUHAMMAD ALIXON DAVRIDA QO‘QON XONLIGINING
MADANIY YUKSALISHI

Nizomiy nomidagi O‘zMPU Tarix fakulteti Tarix yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

Temirbaeva Tumaris Tleubaevna

Anotatsiya: *Ushbu maqolada XIX asrning birinchi yarmida Qo‘qon xonligida, xususan, Umarxon va Muhammad Alixon hukmronligi davrida yuz bergan madaniy yuksalish jarayonlari tahlil etiladi. Mazkur davrda Qo‘qon shahri Markaziy Osiyoning muhim adabiy va ma‘rifiy markazlaridan biriga aylangani, adabiyot, me‘morchilik, xattotlik, kitobat, tarixnavislik va ta‘lim sohalarida sezilarli taraqqiyot kuzatilgani yoritiladi. Umarxonning “Amiriy” taxallusi bilan ijod qilgani, Nodira, Uvaysiy, Gulxaniy va Fazliy Namangoniy kabi ijodkorlarning faoliyati Qo‘qon adabiy muhitining rivojida muhim o‘rin tutgani ko‘rsatib beriladi. Shuningdek, Muhammad Alixon davrida ushbu madaniy an‘analarda davom ettirilgani va rivojlantirilgani tahlil qilinadi. Maqolada Qo‘qon xonligi madaniy yuksalishining o‘zbek mumtoz adabiyoti va milliy madaniyat tarixidagi ahamiyati ochib beriladi.*

Kalit so‘zlari: *Qo‘qon xonligi, Umarxon, Muhammad Alixon, Ma‘dalixon, Amiriy, Nodira, Uvaysiy, Gulxaniy, Qo‘qon adabiy muhiti, mumtoz adabiyot, me‘morchilik, xattotlik, kitobat, tarixnavislik, madaniy yuksalish.*

XIX asrning birinchi yarmida Qo‘qon xonligi siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan Markaziy Osiyoning muhim davlatlaridan biri bo‘lgan. Ayniqsa, Umarxon (1810–1822) va uning o‘g‘li Muhammad Alixon — Ma‘dalixon (1822–1842) hukmronligi davrida xonlikda adabiyot, san‘at, me‘morchilik, xattotlik va ilm-fan rivojlandi. Bu davr Qo‘qon xonligi tarixida madaniy yuksalish davri sifatida alohida ahamiyatga ega. Ushbu davr madaniy hayotining rivojlanishida hukmdorlarning ilm-fan va adabiyotga bo‘lgan e‘tibori muhim rol o‘ynadi. Ayniqsa, Umarxonning o‘zi ham shoir bo‘lib, “Amiriy” taxallusi bilan ijod qilgani uning adabiyotga bo‘lgan qiziqishidan dalolat beradi. Uning saroyida ko‘plab shoir va olimlar faoliyat olib borgan. Muhammad Alixon davrida ham bu an‘ana davom etib, Qo‘qon adabiy muhiti yanada rivojlandi. Umarxon 1810-yilda Qo‘qon xoni bo‘lgach, davlat boshqaruvi bilan bir qatorda madaniyat va adabiyot rivojiga ham katta e‘tibor qaratdi. Uning hukmronligi davrida Qo‘qon shahri Markaziy Osiyodagi yirik adabiy va madaniy markazlardan biriga aylandi. Umarxonning o‘zi “Amiriy” taxallusi bilan she‘rlar yozgan. Uning ijodida ishq, insoniy fazilatlar, axloq, vatan va hayot haqidagi falsafiy qarashlar muhim o‘rin egallaydi. Hukmdorning adabiyotga bo‘lgan qiziqishi saroy atrofida ijodkorlarning to‘planishiga qulay sharoit yaratdi. Umarxon saroyida faoliyat olib borgan ijodkorlar orasida Nodira, Uvaysiy, Gulxaniy, Mahzuna, Fazliy Namangoniy kabi shoir va adiblarning nomlari alohida ajralib turadi. Ayniqsa, Nodiraning Qo‘qon adabiy muhitidagi faoliyati katta ahamiyatga ega bo‘lgan. Mohlaroyim Nodira o‘zbek mumtoz adabiyotining yirik vakillaridan biridir. U nafaqat shoir, balki davlat va madaniyat homiysi sifatida ham faoliyat yuritgan. Nodira “Nodira”, “Komila” va “Maknuna” taxalluslari bilan ijod qilgan. Nodira atrofida ko‘plab shoir va ijodkorlar jamlangan. U adabiy majlislar tashkil etish, shoirlarni

qo‘llab-quvvatlash va madaniy muhitni rivojlantirishga katta hissa qo‘shgan. Uning ijodida insoniy muhabbat, vafo, ma‘rifat, ayolning jamiyatdagi o‘rni va ma‘naviy kamolot masalalari keng yoritilgan. Qo‘qon adabiy muhitining yana bir muhim vakili Uvaysiydir. Jahon Otin Uvaysiy o‘zbek mumtoz she‘riyatining yirik namoyandasi bo‘lib, uning ijodida ayol qalbi, muhabbat, ma‘rifat va insoniy kechinmalar chuqur ifodalangan. Gulxaniy esa o‘zining “Zarbulmasal” asari bilan o‘zbek adabiyoti tarixida muhim iz qoldirdi. Asarda jamiyatdagi ayrim illatlar majoziy obrazlar orqali tanqid qilinadi. Umarxon vafotidan so‘ng 1822-yilda uning o‘g‘li Muhammad Alixon taxtga chiqdi. U tarixiy manbalarda Ma‘dalixon nomi bilan ham tilga olinadi. Muhammad Alixon hukmronligi davrida Qo‘qon xonligining siyosiy hududi kengayishi bilan birga madaniy hayot ham davom etdi. Bu davrda Qo‘qon shahri adabiy markaz sifatidagi mavqeini saqlab qoldi. Saroyda shoirlar, tarixchilar, xattotlar va boshqa ijodkorlar faoliyat yuritgan. Adabiy asarlar yaratish, tarixiy voqealarni yozib qoldirish va qo‘lyozmalarni ko‘chirish an‘anasi rivojlandi. Muhammad Alixonning o‘zi ham she‘riyatga qiziqqan va “Majnun” taxallusi bilan irod qilgan. Uning davrida Qo‘qon adabiy muhitida mumtoz adabiyot an‘analari davom ettirildi. Umarxon va Muhammad Alixon davrida Qo‘qonda o‘ziga xos adabiy muhit shakllandi. Bu muhitning asosiy xususiyati saroy va shahar madaniy hayotining bir-biri bilan chambarchas bog‘langanligida edi. Qo‘qon adabiy muhitida o‘zbek va fors-tojik tillarida irod qilish an‘anasi mavjud bo‘lgan. Shoirlar mumtoz adabiyotning g‘azal, ruboiy, muxammas, masnaviy kabi janrlarida irod qildilar. Ularning asarlarida Alisher Navoiy, Fuzuliy va boshqa mumtoz adiblarning ijodiy an‘analari davom ettirildi. Shuningdek, bu davrda tazkira va tarixiy asarlar yaratishga ham e‘tibor kuchaydi. Fazliy Namangoniyni adabiy faoliyati Qo‘qon adabiy muhitini o‘rganishda muhim manbalardan biridir. Uning “Majmuayi shoiron” asarida Qo‘qon adabiy muhitida faoliyat yuritgan ko‘plab shoirlar haqida ma‘lumotlar berilgan. Umarxon va Muhammad Alixon davrida Qo‘qon xonligida me‘morchilik ham rivojlandi. Masjid, madrasa, maqbara va saroylar qurilishiga katta e‘tibor berildi. Qo‘qon, Marg‘ilon, Andijon, Namangan va boshqa shaharlarda turli me‘moriy inshootlar bunyod etildi. Qo‘qon shahrida qurilgan Madrasai Mir, Madrasai Kamol qozi, Norbutabiy madrasasi kabi inshootlar xonlikdagi me‘morchilik an‘analarining rivojlanganidan dalolat beradi. Keyingi davrda bunyod etilgan Xudoyorxon saroyi esa Qo‘qon me‘morchiligining eng mashhur yodgorliklaridan biri hisoblanadi. Me‘moriy obidalarda nafis bezaklar, ganchkorlik, yog‘och o‘ymakorligi, koshinkorlik va xattotlik san‘atidan keng foydalanilgan. Bu esa Qo‘qon xonligida amaliy san‘atning ham yuqori darajada rivojlanganini ko‘rsatadi. Mazkur davrda qo‘lyozma kitoblarni ko‘chirish va bezash san‘ati ham rivoj topdi. Xattotlar mumtoz adabiyot namunalari, diniy asarlar va tarixiy kitoblarni qayta ko‘chirib, ularni avlodlarga yetkazishda katta xizmat qildilar. Qo‘lyozmalarni ko‘chirish bilan bir qatorda ularni badiiy bezash, muqovalash va miniatyuralar bilan boyitish an‘anasi ham mavjud edi. Kitobat san‘atining rivojlanishi Qo‘qon xonligidagi ma‘rifiy va madaniy muhitning muhim belgilaridan biri bo‘ldi. Qo‘qon xonligida madaniy yuksalish faqat adabiyot va san‘at bilan cheklanib qolmadi. Madrasa va maktablarda diniy bilimlar bilan bir qatorda tilshunoslik, mantiq, tarix, falsafa, matematika va boshqa fanlarga oid bilimlar ham o‘rgatilgan. Madrasa ta‘limi ilmiy kadrlar tayyorlashda muhim o‘rin egalladi. Ulamolar, mudarrislar, shoirlar va xattotlar jamiyatning ma‘naviy hayotida faol ishtirok etdilar. Bu

davrda tarixnavislik ham rivojlandi. Qo‘qon xonligining siyosiy va ijtimoiy hayotiga oid voqealar tarixiy asarlarda qayd etib borildi. Ushbu asarlar bugungi kunda xonlik tarixini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Qo‘qon xonligi madaniy hayotining muhim xususiyatlaridan biri ayol shoirlarning faol ishtirokidir. Nodira va Uvaysiy kabi ijodkorlar o‘z davrining adabiy jarayonida katta mavqega ega bo‘lgan. Nodira boshchiligidagi ayol ijodkorlarni qo‘llab-quvvatlash va adabiy muhitni rivojlantirishga e‘tibor berildi. Bu holat Qo‘qon adabiy muhitining o‘ziga xos jihatlaridan biri bo‘lib, o‘zbek adabiyoti tarixida ayollar ijodining rivojlanishiga katta ta‘sir ko‘rsatdi. Nodira va Uvaysiy ijodi orqali o‘zbek mumtoz adabiyotida ayolning ruhiy kechinmalari, ma‘naviy dunyosi va ijtimoiy hayotdagi o‘rni yanada kengroq ifodalandi. Umarxon va Muhammad Alixon davridagi madaniy taraqqiyot Qo‘qon xonligining tarixiy taraqqiyotida muhim bosqich bo‘ldi. Ushbu davrda shakllangan adabiy muhit keyingi avlod ijodkorlariga katta ta‘sir ko‘rsatdi. Qo‘qon adabiy maktabi o‘zbek mumtoz adabiyotining rivojiga sezilarli hissa qo‘shdi. Bu davrda yaratilgan she‘riy va nasriy asarlar o‘zbek adabiy merosining muhim qismini tashkil etadi. Shuningdek, tarixnavislik, xattotlik, me‘morchilik va amaliy san‘atning rivojlanishi xonlikning umumiy madaniy taraqqiyotini ta‘minladi. Umarxonning adabiyotga homiylik qilishi va shoir sifatida ijod qilishi, Nodiraning madaniy-ma‘rifiy faoliyati, Uvaysiy va Gulxaniy kabi ijodkorlarning sermahsul faoliyati Qo‘qon xonligini XIX asr boshlaridagi Markaziy Osiyoning muhim madaniy markazlaridan biriga aylantirdi. Umarxon va Muhammad Alixon hukmronligi davri Qo‘qon xonligi tarixida siyosiy jarayonlar bilan bir qatorda madaniy taraqqiyotning yuksalishi bilan ham ajralib turadi. Bu davrda Qo‘qon shahri Markaziy Osiyodagi yirik adabiy va ma‘rifiy markazlardan biriga aylandi. Umarxonning “Amiriy” taxallusi bilan ijod qilishi, Nodira, Uvaysiy, Gulxaniy, Fazliy Namangoniy kabi ijodkorlarning faoliyati Qo‘qon adabiy maktabining shakllanishiga asos bo‘ldi. Muhammad Alixon davrida esa bu adabiy an‘analar davom ettirildi va yangi ijodiy asarlar yaratildi. Me‘morchilik, xattotlik, kitobat, tarixnavislik va ta‘lim sohalaridagi taraqqiyot ham Qo‘qon xonligining madaniy qiyofasini belgilab berdi. Ayniqsa, ayol shoirlarning adabiy jarayondagi faol ishtiroki bu davr madaniyatining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri bo‘ldi. Umuman olganda, Umarxon va Muhammad Alixon davri Qo‘qon xonligi madaniyatining eng sermahsul bosqichlaridan biri bo‘lib, mazkur davrda yaratilgan adabiy, me‘moriy va ilmiy meros bugungi kunda ham o‘zining tarixiy va ma‘naviy ahamiyatini saqlab kelmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bobobekov H. Qo‘qon tarixi. — Toshkent: Fan, 1996.
2. Qayumov A. Qo‘qon adabiy muhiti. — Toshkent: Fan, 1961.
3. Mallayev N. O‘zbek adabiyoti tarixi. — Toshkent: O‘qituvchi.
4. Valixo‘jayev B. O‘zbek adabiyotshunosligi tarixi. — Toshkent.
5. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. “Qo‘qon xonligi”, “Umarxon”, “Nodira”, “Uvaysiy” maqolalari.
6. Fazliy Namangoniy. Majmuayi shoiron.